

приноси

Рагивој Рагић

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ВИЗАНТИЈА

Пре тачно седамдесет година наш велики историчар Станоје Станојевић је о Стефану Првовенчаном записао: „Стеван Првовенчани био је без сумње даровит човек и способан владалац, енергичан, умешан и способан, вешт, довитљив и обазрив, прилагодан политичар и државник, добар војник и добар писац, он је добро видео ствари и тачно судио о приликама, вешто је лавирао међу супротним струјама и утицајима, имао је широке политичке концепције и добре комбинације; сваку повољну ситуацију он је брзо и добро умео искористити, а учинио је доста покрета и сам за стварање повољне ситуације за себе; он никада није радио на парче и ретко се у оцени прилика варао; био је човек, политичар, државник и владалац вишега реда. Он је утврдио, наставио и проширио Немањину творевину.”

Ову оцену, коју је изрекао један од најбољих познавалаца српске средњовековне историје, желео сам посебно да истакнем управо због тога што смо склони да Стефана Немањића (1196–1228) углавном видимо у сенци млађег брата Растка, односно, Светог Саве. Тако се на одређени начин наноси неправда српском великом жупану и првом краљу у династији Немањића, неправда коју чине не само радознали и добро обавештени љубитељи историје, него, каткад, и најпозванији стручњаци. При том се, наравно, личност Светог Саве и његово место у нашој повесници ни на који начин не доводе у сумњу.

Када се говори о односима Стефана Првовенчаног и Византије или када се уопште говори о односима једног владара и суседне државе, може се рећи да ти односи у најмању руку имају две димензије: државно-политичку и личну. Управо тако било је и у случају Стефана Немањића. Међутим, ова друга, дакле, лична димензија, која се пре свега тичала успешних и неуспешних политичких бракова српског владара и његовог најстаријег сина Радослава, у великој мери и пресудно је проишталa из државно-политичког усмерења ондашње Србије.

Грубо узевши, односи Стефана Немањића и Византије могу се поделити у две засебне фазе; прву, која траје до 1204. године и подразумева везе српског великог жупана према јединственом Византијском царству, и другу, после 1204. године, када је владар Срба наступио према расцепканом византијском свету јер је у међувремену некада универзална империја подлегла ритерима Четвртог крсташког рата. Одмах пада у очи да се судбоносна 1204. година и у овом случају појављује као пресудна временска вододелница.

Стефан Немањић је у односе Византије и Србије ушао и пре него што је наследио оца на престоу великог жупана. Он је, наиме, у првом браку био ожењен византијском принцезом Евдокијом Анђеом. Овај политички брак остварен је после пораза Срба у сукобу са Византинцима на Морави у касну јесен 1190. године. Тада је мировни споразум, склопљен између Стефана Немање (1166–1196) и византијског цара Исака II Анђела (1185–1195, 1203–1204), између осталог, предвидео и склапање родбинске везе између двеју владарских породица. Евдокија Анђеом била је синовица Исака II, односно трећа ћерка Алексија Анђела, будућег византијског цара, и Еуфросине Дукене. Истовремено, она је била прва византијска принцеза која је удајом дошла у Србију, а супружницима је ово био први брак. Додајмо да је у тренутку склапања брака Евдокија имала између седамнаест и деветнаест година, док је Стефан био неколико година старији.

Савремени извори дају релативно оскудна обавештења о овом важном догађају у односима Србије и Византије. Византијски историчар Никита Хонијат бележи да је Исак Анђеом братаницу Евдокију дао Стефану, једном од синова Немање, који беше владар Трибала (Срба). Учени беседник Георгије Торник, у говору посвећеном василевсу Исаку II Анђелу, наглашава да је цар потчинио Србе, а као достојну награду за покорност почаствовао их је блиским сродством које је остварио син великог жупана. Док сам Стефан Немањић у животопису свога оца ни речју не помиње овај брак, његов брат Сава записује да је Немања оженио сина Стефана ћерком цара Алексија, у време када „потпомагањем Божијим мир и тишину доби владавина његова одасвуд”.

У сваком случају, била је реч о политичком браку, толико типичном за средњи век. Добро је познато да су политички бракови пред-

стављали веома омиљено и распрострањено оружје у богатој ризници средњовековне дипломатије. Удаје принцеза су заустављале покрете великих војски, прекидале вишемесечне опсаде тврђава и неретко на једну или другу страну премештале границе између појединих држава.

Следећи важан тренутак, који се непосредно односио на Стефана Немањића и Византију, у тесној је вези са бурним догађајима у Византијском царству. Наиме, у пролеће 1195. године, у војном логору код града Кипселе, дошло је до преврата. Најпре је цар Исак II ослепљен и потом збачен са престола, а нови василевс постао је његов старији брат Алексије III Анђео (1195–1203), таст Стефана Немањића. Ова промена имала је непосредне последице и на прилике у Србији. Немањин средњи син је из Цариграда добио високу византијску титулу севастократора. Реч је о достојанству које је стајало на другом месту чина у ромејском Царству, одмах иза достојанства деспота. Углавном је додељивано браћи и зетовима владајућих царева, а ваља нагласити чињеницу да је Стефан Немањић био први странац који је носио ову високу дворску титулу. У повељи Хиландару (1198/1199) Немања помиње сина Стефана, „великог жупана и севастократора, зета од Бога венчаног кир Алексија, цара грчкога”. И сам Стефан Немањић у повељи Хиландару, састављеној између 1200. и 1202. године, пише да је Стефан Немања оставио на престолу „мене, љубљеног свога сина, Стефана великог жупана и севастократора, зета Богом венчаног кир Алексија, цара грчкога”.

Добијањем титуле севастократора Стефан Немањић је формално признао власт ромејског василевса Алексија III Анђела, али је истовремено добио високо и угледно место у византијској хијерархији држава. Разборито је претпоставити да је додељивање титуле севастократора Стефану Немањићу било исход договора Стефана Немање и новог византијског цара Алексија III Анђела. Овим споразумом било је предвиђено да очев престо наследи средњи син Стефан, а не најстарији Вукан, како је по уобичајеном редоследу, који је подразумевао поштовање принципа примогенитуре, права наслеђивања по првородству, било уобичајено у Србији. Тако се и догодило: под теретом година, Стефан Немања је 25. марта 1196. године одлучио да напусти престо и прими монашки завет, а власт је пренео на средњег сина, севастократора и зета цара Алексија III Анђела.

Верује се да је времешни Стефан Немања, који је већ био превалио осамдесету годину живота, тако поступио у жељи да свог наследника трајно остави у византијском свету и да му осигура подршку цара Ромеја. Међутим, важно је указати на чињеницу да се положај новог српског владара овога пута суштински променио у односу према Цариграду. За разлику од свог оца, који је 1172. године једноставно признао врховну

власт византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180), Стефан Немањић то није урадио. Он је сада, као севастократор и царски зет, дакле, у измењеном односу Византије и Србије, добио одређено и веома угледно место у византијској хијерархији држава. Реч је о јединственој заједници народа, коју је сер Димитри Оболенски, некадашњи дугогодишњи професор балканске и руске историје на Универзитету у Оксфорду, проницљиво назвао „византијским комонвелтом”. Ова заједница је обухватала читав низ средњовековних држава и народа, смештених како у политичкој, тако и у цивилизацијској орбити Византијског царства. Стефан Немања је, дакле, усмеравањем Србије према Византији настојао да за свог наследника осигура безбедан положај у окриљу универзалне империје. Међутим, догађаји везани за Четврти крсташки рат и пад Византијског царства, године 1204, убрзо су умногоме осујетили планове оснивача најважније средњовековне српске династије.

Неколико година по ступању Стефана Немањића на престо великог жупана, дошло је до прилично драматичног распада брака српског владара и његове византијске супруге. О томе нас живописно обавештава историчар Никита Хонијат који најпре вели да је Немањин син са Евдокијом поживео доста година и да је с њом добио децу. Византијски писац не наводи имена деце, али из других извора знамо да је реч о сину Радославу, будућем српском краљу, и ћерки Комнини.

У наставку, помало филозофски настројен, Никита Хонијат бележи: „Али време које са собом доноси промене и непрестано ствара друкчије прилике, нарушава ранију слогу и јединство не дозвољавајући да њихова веза остане непомућена до последњег даха, што се код разборитих супружника сматра испуњењем људске среће.” Уследила је озбиљна брачна криза која је изнела на видело деликатне личне разлоге. Тако је Стефан Немањић оптуживао Евдокију због претеране похотљивости, док му је она пребацивала да је од саме зоре пијан. Како је међусобна нетрпељивост расла, бележи Хонијат, Стефан је пребеглао грубом начину да би окончао брак са византијском невестом. Послуживши се измишљотином, а можда и истину говорећи да је Евдокија ухваћена у прељуби, Стефан је решио да понизи своју супругу. Ако је веровати византијском историчару, велики жупан је најпре наредио да се са ње свуче одело, тако да је остала само у танкој кошуљи, а онда ју је нечасно отпослао да иде куда жели.

Против оваквог поступка устао је Вукан, који је млађег брата прекорио због грубости и преоштре казне, истовремено га молећи да утиша бес и да мало попусти. При том је пре свега имао у виду високо порекло Евдокије Анђео, али и жељу да Стефан Немањић због срамотних дела не стекне рђаву репутацију. Како је српски жупан остао неумољив, Вукан је Евдокији указао сву потребну пажњу и са достојном пратњом је отпремио у јадранску луку Драч. Када је Евдокијин

отац Алексије III Анђео сазнао шта се догодило, завршава своје казивање Никита Хонијат, хитно је послао покривену носилку, накит и остале царске украсе, па је примио ћерку у кућу. Ово се десило у зиму 1201/1202. године. Бивша жена Стефана Немањића није ни у каснијем животу имала много среће. Евдокија Анђео се удавала још два пута, најпре за византијског цара Алексија V Дуку Мурзуфла, а затим и за обласног господара Лава Згура, и оба пута је остала удовица, јер су њени мужеви страдали насилном смрћу, 1204, односно 1208. године.

Упркос личним разлозима раскида, који су, како пише Никита Хонијат, били веома снажни – али у браковима овакве природе ни у ком случају нису морали бити и одлучујући – постојала је и прилично јасна политичка позадина. Научници су, наиме, одавно запазили да је крах брака српског владара и византијске принцезе превасходно био изазван новом политиком великог жупана. Стефан Немањић је очигледно добро проценио да је у тим годинама углед Византије вртоглаво опадао. И, заиста, на самом почетку XIII столећа јединство Царства било је опасно нагрижено појавом обласних господара, који су се, један за другим, осамостаљивали у разним деловима Византије и одбијали послушност Цариграду. Дошло је до опадања општег родољубивог духа и нарастања такозваног провинцијског патриотизма, који је умногоме ишао на руку осамостаљеним магнатима. Једном речју, Царство је било захваћено прилично снажним дезинтеграционим процесима. А онда је за Византију уследила права катастрофа – Четврти крсташки рат.

Уместо да крену против муслиманских неверника, који су држали свети хришћански град Јерусалим, војници са крстовима на раменима, стицајем различитих околности, устремили су се на византијску престоницу. Несагледиве су биле последице изненадног скретања учесника крсташке војне. Са лица земље је за неколико деценија нестало Византијско царство, држава која је сматрала да јој припада неоспориво право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном. Тај велики потрес створио је сасвим нову ситуацију на територији несталиг Царства и довео до измењеног распореда снага, како у југоисточној Европи, тако и на тлу Мале Азије. На простору некадашње Византије настао је читав низ латинских и грчких држава, а Стефан Немањић је морао да води рачуна о потпуно измењеним приликама и новонасталом стању.

За разлику од Бугарске, која је за владавине цара Калојана (1197–1207), у првим годинама после крсташког освајања Цариграда, непосредно учествовала у главним збивањима везаним за раздробљени византијски свет, Србија под Стефаном Немањићем налазила се по страни од ових догађаја. Разлог за овакву разлику у политикама двају јужнословенских суседа углавном лежи у чињеници да је српска држава

била географски удаљенија од попришта збивања. Будући да нису били непосредно умешани у ове бурне догађаје после пада Цариграда, Срби се углавном не спомињу у историјским делима савремених византијских и крсташких писаца. С друге стране, српски извори помињу крсташко запоседање византијске престонице и пропаст Царства 1204. године.

Две грчке државе, свака за себе уверена да управо њој припада узвишена мисија васпостављања срушене Византије, повеле су битку за византијско наслеђе. У Малој Азији је то било Никејско царство, са породицом Ласкариса на челу, а у европским провинцијама држава епирских деспота из рода Анђела, са средиштем у Арти. У посматрању односа Стефана Немањића са византијским светом после 1204. године, најпре се мора нагласити да за скоро читаву деценију нема директних података о некаквим озбиљнијим везама. До првих додира дошло је између Србије и државе епирских деспота. Оснивач те државе, Михаило I Анђео (1205–1214), брзим и енергичним акцијама ширио је своје територије према северу, чиме је постао и непосредни сусед Србије Стефана Немањића.

Михаило I Анђео је у првим годинама владе био у добрим односима са Стефаном Немањићем о чему на посредан, али не мање уверљив начин казује један каснији извор. Реч је о писму које је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан (1217–1235), по свој прилици 1217. године, упутио високородном великом жупану све Србије и Дукље кир Стефану Немањићу. Охридски архипастир наводи како је именом непозната сестра Стефана Немањића била удата за Манојла, млађег брата Михаила I Анђела. Савремени историчари овај брак обично датују у 1207/1208. годину. То би значило да је епирска држава већ у првим годинама постојања настојала да има добре везе са суседном Србијом. Овај драгоцен податак истовремено показује да је српска политика према византијском свету после 1204. године била ипак активнија него што се некада мислило.

Међутим, пред сам крај своје владавине господар Епира је нарушио мир и покренуо оружани поход против Србије. Михаило I Анђео је најпре 1213. године освојио Драч, који се тада налазио под влашћу Венеције, а онда, у жељи да прошири поседе своје државе према северу, Србима је преотео Скадар. У житију Стефана Немање, из пера Стефана Немањића, наводи се како је велики жупан најпре покушао да мирним путем реши сукоб и да убеди непријатеља да се повуче са запоседнутих српских територија. Када у томе није успео, обратио се светом Симеону који је измолио помоћ светог Георгија, па је један од робова убио Михаила I Анђела. Византијски историчар Георгије Акрополит сасвим кратко наводи да је оснивача епирске државе у брачној постељи убио неки слуга по имену Ромеј. Сва је прилика да се овај догађај одиграо 1214. године.

О даљим односима Србије и Епира сазнајемо из поменутог писма које је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан упутио Стефану Немањићу. У овој епистоли угледни духовник бележи како је српски владар покушао да се поново ожени. У питању је била Марија Анђео, највероватније ванбрачна кћи покојног деспота Михаила I. На тај начин би несумњиво ојачале и политичке везе Србије са новом грчком државом у Епиру, чија је снага брзо расла. Није на одмет подсетити да је епирска држава доживела свој највећи успон управо после Михаилове смрти, за владавине његовог полубрата Теодора I Анђела (1214–1230), када је израсла у најјачу силу раздробљеног византијског света. У Византији је постојао обичај да чланови аристократских породица своје презимену додају славнија презимена породица са којима су били у родбинским односима. Тако је Теодор I у својим потписима наглашавао три византијска царска презимена, потписујући се као Теодор Анђео Дука Комнин.

И, одмах да нагласимо, за разлику од Михаила I, његов полубрат и наследник Теодор I Анђео од почетка је био у добрим односима са Стефаном Немањићем. Већ у пролеће 1216. године владар Епира освојио је Охрид, Прилеп са околином, као и крајеве до Пелагоније (Битоља) на истоку. За тај подухват Теодор I је свакако морао да има мир на граници према Србији. Везе између две државе, Епира и Србије, природно су ојачане даљим освајањима епирског деспота која су знатно продужила међусобну границу њихових територија, нарочито у Македонији код Скопља и Дебра. Можда би се добри односи Епира и Србије у првим годинама владе Теодора I могли тумачити и чињеницом да је од почетка владе трновског цара Јована II Асена (1218–1241) снага Бугарске почела нагло да расте, што је представљало опасност како за Епир, тако и за Србију, опасност која је на својеврстан начин приближила ове две државе.

У поменутом писму, охридски архиепископ Димитрије Хоматијан се обраћа Стефану Немањићу и указује му на канонске забране које су биле препрека за склапање бракова међу сродницима. У овом случају, учени првосвештеник канонску сметњу намеравао браку види у чињеници да су се Стефан Немањић и Марија Анђео налазили у петом степену сродства. Као што је већ речено, Димитрије Хоматијан упозорава на чињеницу да је именом непозната сестра Стефана Немањића била удата за Манојла, брата блаженопочившег Михаила I Анђела. На тај начин су се несудбени супружници већ налазили у таквом сродству да црква није дозвољавала склапање брака.

Осим тога, из писма Димитрија Хоматијана такође сазнајемо да су недавно, дакле пре 1217. године, када је писмо састављено, у Охрид долазили угледници Стефана Немањића са задатком да испитају могућност брака његовог сина Радослава са Теодором, другом ћерком

покојног Михаила I Анђела. Тада је на столици охридског архиепископа седео Јован Каматир, који је, сазнавши да је Радослав син Евдокије Анђеа, ћерке цара Алексија III Анђела, забранио планирани брак због седмог степена сродства потенцијалних супружника. Тако су у релативно кратком раздобљу пропала два покушаја да се српски и епирски двор поново ороде.

Управо у ово време, током завршних година друге деценије XIII столећа, одвијају се две акције чија је важност за српску средњовековну државу била неизмерна. Наиме, мудро политиком браћа Стефан и Сава су издејствовали краљевску круну из Рима 1217. године и аутокефалност за српску цркву 1219. године. Поједини представници наше старије историографије су на овај поступак Немањиних синова гледали као на недовољно часно, готово дволично маневрисање између двају светских средишта моћи, Рима и Никеје, Никеје која је у то време баштинила традиције окупираног Цариграда. Историјска истина је међутим далеко једноставнија. Савремени истраживачи наглашавају чињеницу да су Стефан и Сава били свесни да се краљевска круна може добити једино из Рима, а црквена самосталност једино из Никеје. Примери из прошлости су недвосмислено потврђивали такву процену и јасно стављали до знања да је обрнуто било немогуће.

Непосредно после ових догађаја, који су се односили на добијање краљевске круне и аутокефалности за српску цркву, Стефану Немањићу је пошло за руком да у трећем покушају дође до склапања брака између епирске и српске владарске куће. Његов најстарији син Радослав се оженио Аном, ћерком Теодора I Анђела. Овај брак је склопљен крајем 1219. или почетком 1220. године. Сачуван је златан веренички прстен краља Радослава на коме се налази натпис следеће садржине: „Ово је веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога, Ано из рода Комнина, у руке га прими”. Овде је престолонаследник Радослав, не без поноса, истицао своје порекло по мајци. Неопходно је упозорити да је и у овом случају постојала канонска сметња. Радослав и Ана су били у седмом степену сродства, а црква такав брак није дозвољавала. Међутим, изостала је реакција Димитрија Хоматијана. Ипак, венчање није обавио охридски архиепископ него један ондашњи веома угледни црквени великодостојник – Јован Апокавк, митрополит града Навпакта. Није лако докучити како је дошло до пренебрегавања црквених канона. Утисак је да су у позадини свега ипак били разлози политичке природе и виши државни интереси пред чијом су важношћу закони каткад приморани да устукну. Научници сматрају да су у овом случају пресудни били углед и утицај Теодора I Анђела који није ни тражио мишљење цркве, односно Димитрија Хоматијана о овом браку. У том тренутку њему је било најважније да што више унапреди односе са суседном српском државом.

Како било, брак Радослава и Ане Анђео остварен је пред деценију највећег успона државе Теодора I Анђела, десетлеће у којем је епирски владар освојио Солун, некада други град Византијског царства, и тамо био крунисан за цара. То је показивало исправну политичку рачуницу Стефана Немањића који је најстаријег сина и наследника Радослава оженио ћерком тада најмоћнијег владара на југоистоку Балканског полуострва. Истина, 1230. године моћ епирске државе је скршена у чувеној бици на Клокотници, када је бугарски цар Јован II Асен тешко поразио Епирце. Међутим, Стефан Немањић то није доживео јер се упокојио две године раније.

И, на самом крају, ваља подсетити и на још једну особену везу Стефана Немањића са византијским светом. Будући да први краљ у династији Немањића није био само државник него и човек од пера, византијски утицаји се могу видети и у његовом списатељском делу. Тако, историчари српске средњовековне књижевности оцењују да је његово *Житије светиоџ Симеона* право византијско опширно житије, са свим конститутивним елементима једне развијене хагиографије: функционално–литургијским насловом, прологом (реторским предговором), биографским сижом, похвалом и чудима светога. Будући да у српској литератури није имао узор за приказивање живота светитеља, Стефан Немањић га је морао потражити у најстаријој словенској и вишестолетној византијској књижевности, у којој је житије неговано као један од најзначајнијих литерарних жанрова.

Премда му књижевно стваралаштво није било превасходна животна вокација, Стефан Немањић је писању прилазио крајње озбиљно и амбициозно. При том је свакој написаној речи давао обележје своје богате емотивности и луцидности, образовања и промишљености. Уз то, његово дело одликују висока поетичност и богатство језика. Отуда не треба да изненађује што хиландарски монах Теодосије, писац на размеђу XIII и XIV века, за Стефана Немањића бележи: „У војсци искусан и храброшћу удивљен... када сеђаше на челу трпезе весељаше благороднике бубњевима и гулама... а неговаше многи и књижевност, и уз то беше врло разуман и вешт приповедалац.”